

El mas medieval a Catalunya,
(To, LL., Moner, J. & Noguer, B., ed.), *Quaderns*, 19, C.E.C.B.,
Banyoles, 1998, pp. 65-84

Els masos a la baixa edat mitjana. Família pagesa, petita explotació i mercat

Mercè AVENTÍN i PUIG
Universitat de Barcelona

Introducció

Els plantejaments innovadors de la historiografia catalana en relació a la història rural de l'edat mitjana proposen un canvi de perspectiva. Es tracta de passar de l'estudi, fins ara dominant, de la senyoria i de la sostracció a l'estudi de la pagesia en si mateixa.

Per això, cal posar la visual en la microanàlisi per a millor comprendre la lògica econòmica de l'evolució pagesa, és a dir, observar les respostes de la família rural i el seu entorn als accidents i canvis de les conjuntures. Interessa descobrir com i per què mentre unes empreses pageses no aconseguien mantenir el seu balanç intern en un punt d'equilibri, altres obtenien superàvit i acumulaven. Al mateix temps, el camp d'observació contempla les estratègies seguides per uns i altres: estratègies per evitar la desmembració i fallida de les explotacions, uns i per aconseguir prosperar, altres.

La confrontació dels arxius de les esglésies rurals i els familiars, que recullen la memòria històrica dels vilatans, amb els arxius senyorials és sorprenent. Així, les fonts documentals parroquials i privades que fan referència als pagesos del Vallès Oriental als segles XIII-XVI mostren que, a despit de les servituds, els pagesos, satisfeta la renda, organitzaven el cicle productiu i l'essencial de la seva vida social i familiar per ells mateixos, al marge dels senyors. També s'ha pogut constatar l'existència d'una elit pagesa amb vocació de rendista.

La família pagesa

La família és presentada per la historiografia en general com la institució econòmica i social, fonamental en els diversos factors estructurants de la societat medieval. Aquesta institució, en el sector rural, analitzada des de l'angle essencialment material i polític, ens introdueix, d'una banda, en el món de les aliances sobre béns mobles i immobles, pactades separatament entre senyors i pagesos, i d'una altra, en el de les formes jurídiques i polítiques emprades per a garantir la reproducció de la força de treball (els pagesos) o de domini (els nobles) i, finalment, ens mos-

tra la formulació, després d'una acumulació de coneixements i experiències, del sistema de transmissió hereditària de l'*estatus* o condició a l'interior del grup.

Atesa la funció capital que van tenir els mecanismes de comportament econòmic de la pagesia tradicional en el desenvolupament de les forces que van configurar el sistema que en direm feudal, i donada la importància assolida per la família en la maduresa del sistema, posarem especial èmfasi en l'anàlisi de la família conjugal rural.

Les comunitats rurals estaven formades de famílies, és a dir de les més petites cèl·lules que configuren el món agrari. Aquestes unitats familiars, identificades com a grups de producció i de consum, han de ser estudiades amb doble perspectiva: com a família i com a nucli d'explotació. En temps medievals es caracteritzaven per posseir els seus propis mitjans de producció (una possessió que podia ser propietat o simple dret d'ús), la força de treball, l'eina i els coneixements tècnics, i alhora tenien capacitat per organitzar per si mateixos el procés de producció.

La família pagesa, entesa com el conjunt de parents que viuen junts, pot ser identificada també com a grup domèstic quan sota un mateix sostre conviuen parents i no parents. Qui vivia, però, a les llars pageses? A voltes només parents, i a voltes parents i no parents (mossos, domèstics, servents). En el món de la masia catalana medieval, molt probablement, hi havia mossos, però a falta de proves documentals suficients, ens sembla més adient emprar el concepte de família per analitzar-lo.

Formació de les estructures familiars

Les famílies pageses a la Catalunya Vella eren cèl·lules que experimentaven evolucions cícliques sobre la base de la troncalitat (primàcia o major importància de la filiació o descendència patrilínea i el parentiu agnàtic), amb una forta limitació imposada pel sistema de l'hereu. Aquest sistema era una forma de successió que contemplava una donació pactada entre vius per la qual els pares donaven a l'hereu o la pubilla el 75% del patrimoni i el 25% restant (generalment el seu valor en moneda) es repartia entre els altres fills (cabalers o fadristerns) com a llegítima (CUVILLIER, 1969; TERRADAS, 1984). En la zona estudiada la institució de l'hereu és omnipresent i, a despit dels seus orígens, ha esdevingut institució i ideologia pagesa, assumida per tothom: pagesos de mas i de vila, pagesos rics i pagesos pobres; emfiteutes i serfs; propietaris i tenents.

El resultat d'aquest comportament en la formació de les estructures familiars baixmedievals va ser una societat pagesa formada de famílies nuclears i de famílies complexes, aquestes, però, només en les modalitats de múltiples i extenses. Si observem el cicle d'evolució en el temps per a una família-model podem comprendre el procés: primer un fill o filla pertanyent a una família nuclear es casa i esdevé l'hereu o la pubilla. Cohabita amb els pares. Els dos matrimonis (el dels pares i el del fill o filla amb el seu cònjuge) constitueixen llavors una família múltiple. Després, per força de l'edat, quan un dels pares mor, la família esdevé extensa, fins que el vidu o la vídua mor i la família torna a ser nuclear i recomença el cicle. Amb tot, la fase nuclear, en relació a la problemàtica demogràfica i al sistema successori, és la més duradora.

Dimensió de les famílies i divisió del treball

Quant a les dimensions de les famílies, lligades a les taxes de natalitat (entre 2 i 3 fills per família) i de mortalitat, a l'esperança de vida i als costums succes-

soris, aquestes són importants tant per les relacions que s'estableixen entre mida de la família i mida de l'explotació, fet del qual deriva la major o menor possibilitat d'autosubsistència, com per les fórmules a adoptar per a la divisió interna del treball. Aquesta era essencial per a la bona marxa de l'explotació i depenia de l'edat, el sexe, les orientacions econòmiques (agricultura, ramaderia, explotació forestal, secà, regadiu) i de les dimensions del grup. Al cap de família, persona que havia après degudament l'ofici de pagès, corresponia la direcció de l'explotació amb els càlculs sobre l'actiu (producte brut, mitjans de producció, força de treball) i el passiu (sostracció, reproducció o inversió, autoconsum), l'aplicació de la seva força de treball i destresa en les feines agrícoles més especialitzades, i el manteniment de la disciplina familiar i laboral. A l'oncle, germà del cap de família, quan vivia i treballava al mas, pertocava col·laborar amb l'hereu en el treball, substituir-lo quan calgués i, d'una manera especial, contribuir a l'educació dels nebots; podia ocupar-se així mateix del bestiar gros.

Les feines de la llar, en unes famílies que, alhora, eren grups domèstics de producció i consum, no es poden considerar improductives. A la dona corresponia, doncs, a la cuina i al llit, de procurar per la reproducció de la força de treball, que és feina ben productiva. Però, per si això no fos suficient, les pageses suplien les mancances de la manufactura produint i reparant objectes i peces d'ús familiar com podien ser les de vestir, per a la qual cosa també es requerien coneixements especialitzats, tenien cura del bestiar menor i sumaven les seves forces a les dels homes els mesos punta de l'any agrícola.

Respecte als fills, quan s'apropaven a l'edat del matrimoni ja jugaven un paper productiu important, comparable al dels mossos. El fill gran destinat a ser l'hereu (a la Catalunya Vella), començava a substituir el pare en algunes feines prefigurant així el relleu generacional, que passava per l'heretament (donació entre vius) del fill i la jubilació del pare, o millor dit, l'afebliment progressiu de les forces del pare pagès, cessió corresponent i gradual de funcions en profit de l'hereu i assumpció per part d'aquest del deure de mantenir i tenir cura dels seus progenitors en la vellesa. En aquest sentit, a l'acte de l'heretament o donació en vida del patrimoni familiar a l'hereu, s'afegia la condició que la jove parella formada pel fill i la nora viurien amb els pares, els quals retindrien la senyoria o domini útil del conjunt de l'herència de per vida. Això significa que, en fer hereu per raó de matrimoni, els pares acceptaven passar a compartir amb la jove parella les decisions sobre la marxa de l'empresa familiar, i, de fet, delegaven progressivament en la persona de l'hereu la direcció pràctica de l'explotació.

A l'interior de les comunitats pageses les famílies mostraven entre si marques diferències. Aquestes no es limitaven només a la dimensió de les superfícies de les seves explotacions, sinó també a la major o menor austeritat en els seus hàbits de consum, i això dins d'un model popular relativament uniforme. A nivell de la petita pagesia l'austeritat no solament era una necessitat, sinó que, pel fet de ser una magnitud variable, podia permetre a algunes famílies sobreviure, escapar de l'endeutament o sortir-se'n i, a la llarga, ascendir. A l'extrem oposat, allunyant-se del model popular de consum, se situava l'èlit pagesa, que arribava a practicar el consum ostentós.

Costums i estratègies familiars

¿Què podia fer aquesta elit pagesa per a consolidar-se, incrementar el prestigi i transmetre la posició assolida a la descendència? Els interrogants de la pròpia recerca ens portaran a l'estudi del matrimoni i la successió en el mas.

El matrimoni

El matrimoni a pagès era un acte calculat i planificat, de la major importància econòmica. Alhora té la doble utilitat de permetre avaluar la posició de les famílies (*estatus*) en la societat i procedir a la mobilitat social. Hi ha una estratègia pagesa en el matrimoni que persegueix la millora familiar quant a la possessió de béns i força de treball, i el prestigi social.

Donat que en el món de la petita explotació pagesa la força de treball fonamental era la familiar, l'objectiu primer del matrimoni havia de ser garantir la reproducció o renovació de la força de treball de la família, desgastada pel treball i l'edat. En el càlcul demogràfic del pagès del mas, la ràpida consecució d'un hereu mascle, garantia de continuïtat en la direcció de l'empresa familiar, era la primera fita. Altres fills podien ser un complement important de força de treball si la superfície de l'explotació ho requeria, altrament resultarien una càrrega. Les filles, com que el costum i la prudència aconsellava casar-les joves, no podien aportar força de treball (tasques de la llar, cura del bestiar menor, feines agrícoles els mesos punta) en volum significatiu i, en canvi, consumien una part de la producció (autoconsum) i dels estalvis (dot, llegítima) familiars. En arribar l'edat del matrimoni, entraven en una mena de mercat d'abast local i comarcal a través del qual les famílies pageses s'intercanviaven noies amb els diners que cadascuna valia o aportava en forma de dot. Les quantitats en circulació eren importants i, sens dubte, els caps de casa calculaven els possibles dots a cobrar i pagar, i actuaven en conseqüència. Unió matrimonial i pagament de dot constituïen la manifestació visible i documental del teixit d'aliances que formaven les famílies entre elles, de les quals derivaven, segurament, pactes tàcits d'ajuda mútua. Aquestes formes de solidaritat es posaven de manifest en períodes de dificultats.

L'estudi dels costums i les estratègies familiars dels pagesos es pot seguir a través de cinc tipus documentals: les escriptures de donació entre vius, que porten, en uns casos, a la creació de l'hereu, i, en altres, a la donació de la llegítima; les escriptures de constitució del dot femení; els documents d'esponsalici o de donació *propter nuptias* (escreix); els capítols matrimonials, que regulen el règim econòmic de la parella i pressuposen els documents anteriors; i les àpoques o rebuts de pagament del dot o de les quantitats fraccionades en què les famílies van convenir a dividir-lo.

La successió: heretament i llegítima

A la base, com a condició prèvia de tot o de quasi tot pacte matrimonial, entre els pagesos de la Catalunya Vella, hi ha l'heretament, entès sobretot com una modalitat de successió paccionada per la qual els pares (o un d'ells, vidu), convertits en heretants, institueixen hereu un dels contraents, noi (hereu) o noia (pubilla). Per l'acte de l'heretament, l'heretant imposa condicions a l'hereu entre les quals la possible retenció en usdefruit d'una porció d'allò donat en cas de discòrdia (entre els pares i la nova parella), la qual cosa significa que, malgrat l'acte de donar, l'heretant reté drets sobre l'herència. L'heretament es fa o s'acostuma a fer en raó del matrimoni de l'hereu o de la pubilla, com a requisit previ perquè aquest o aquesta pugui oferir a la seva parella una llar pròpia i una garantia i contrapartida a les aportacions econòmiques (el dot) de qui arriba a la llar.

A la Catalunya dels masos l'objecte central de l'heretament és el mas amb les seves terres, del qual el pagès disposa com a propietat útil. Per fer heretament,

el pagès no necessita especial autorització senyorial perquè justament és voluntat senyorial, expressada en els contractes agraris, que el pagès sigui succeït en la direcció del mas per un dels seus fills, el que esculli. En l'heretament també hi ha, però, un interès pagès, que veu en la divisió del patrimoni en profit d'un sol hereu un grau més gran de seguretat. Aquesta fórmula, com dèiem més amunt, oferia a l'heretant la garantia, avui diríem d'una jubilació més segura, i a l'hereu la possibilitat de poder-se casar a l'edat adequada (garantia i possibilitat internament necessàries), al preu, és clar, de sacrificar parcialment els interessos sobre l'herència de la resta dels germans i germanes. L'alternativa a aquest sistema, que era la divisió de l'herència entre els fills per disposició testamentària (vigent al conjunt dels Països Catalans llevat de la Catalunya Vella), podia comportar, d'una banda, una tendència perillosa al retardament de l'edat del matrimoni i, de l'altra, uns períodes cíclics difícils que correspondrien a l'envelliment dels pares enmig de conflictes generacionals dels fills rivals i frisosos de tenir herència.

En el cas de la Catalunya Vella, senyors i pagesos van arribar a un equilibri entre voluntat i consens. Voluntat senyorial de mantenir en el possible la unitat i integritat de les tinençes a fi d'assegurar-ne la productivitat i els equilibris interns, garants del volum de sostracció (rendes i impostos); i voluntat senyorial també de circumscriure el diàleg social-polític a un grup reduït i selecte de pagesos, els hereus, responsables de la satisfacció de les càrregues tradicionals de les famílies i de la marxa de la comunitat. És clar, per tant, que l'hereu ho era dels drets sobre l'explotació i de les rendes que l'obligaven, i d'aquí ve l'interès senyorial en l'heretament. Però no és menys clar que, en un sistema social com aquell, basat en el predomini de la petita explotació i els sòlids drets de la pagesia sobre la terra (la tinença), l'heretament mai no s'hagués imposat i hagués arribat fins avui, convertit en institució pagesa, si no hagués interessat a un sector de la pagesia: els caps de les explotacions i els seus fills grans, que també podríem situar en els estrats mitjans i superiors del col·lectiu pagès. Les clàusules dels documents permeten pensar en aquest interès: respectar el pare durant tota la vida, en tant que pare i senyor (*dominus et potens*) i la possibilitat de privar l'hereu, a títol temporal, d'una part de l'herència en cas de discòrdia. Pel que fa a la voluntat senyorial a què abans fèiem al·lusió, els documents de donació entre vius no en diuen res. L'acte passa sempre entre pagesos. Tampoc no es veu representat el factor religiós; al límit, si es vol, podríem assenyalar l'acte obligat de jurament sobre els Evangelis.

Els heretaments, d'altra banda, no eren tots iguals. En general l'acte d'heretament era missió del cap de casa, el pare propietari, però també les vídues podien accedir a aquest dret, potser perquè tenien fills petits, i en aquest cas s'encarregaven d'escollir el futur hereu. En el supòsit que les parelles estiguessin formades per una noia hereva (pubilla) i el seu marit cabaler, la llei facultava la dona, en tant que propietària, per a executar l'acte d'heretament en profit del seu fill. Encara que el sexe era important alhora d'escollir el futur hereu, prioritat del fill varó, les circumstàncies, els índexs de mortalitat i fins i tot la biologia aconsellaven als homes prudents de preparar el més aviat possible la successió (la mitjana de longevitat masculina estava entre els 45-46 anys). El primogènit, lògicament, tenia més possibilitats que la resta de germans, però en certes ocasions i en determinades circumstàncies, pensem en la demografia difícil de controlar i pitjor encara la biologia, les noies arribaven abans que els nois, i sovint la mort drenava els infants varons. Llavors, no era sorprenent que alguns pares fessin heretament en profit de les noies, bé perquè no hi havia nois, bé perquè aquests eren massa petits. Quan en el marc familiar es donava aquesta darrera

situació, en què la propietària era una dona, intervenia el gendre responsable de l'explotació, però sense drets per transmetre el seu nom als fills haguts o per haver d'aquest matrimoni; podia mantenir el seu nom familiar, però estava obligat a afegir en tots els actes jurídics i econòmics un sobrenom, el de la seva dona; eren els *àlies*.

Les conseqüències d'aquesta fórmula eren enormes. En primer lloc, es consolidava la impartibilitat del patrimoni, transmesa de pares a fills dins la línia troncal o principal de la família. Això, d'una banda, contribuïa a donar solidesa a les explotacions pageses sotretes a les particions hereditàries, i, de l'altra, alimentava la dicotomia o diferenciació entre uns pagesos més forts, hereus de velles herències, és a dir de patrimonis que de generacions s'havien mantingut impartibles, i uns pagesos més febles, cabalers de primera hora que havien estat forçats a crear el seu propi patrimoni, o hereus de cabalers. A pagès, per tant, les diferències començaven al bressol, per la família on un havia nascut (família de pagès gras, de llaurador o de jornalero, família sotmesa a un grau més alt o més baix d'explotació i de subjecció); continuaven per l'elecció que el pare o la mare efectuaven privilegiant un fill (l'hereu o la pubilla) i sacrificant la resta; s'afermaven pel matrimoni que els pares els preparaven, i, després, la vida activa (bons i mals anys, etc.) feia la resta. És comprensible que, en aquestes circumstàncies, els pagesos prepararessin amb cura els matrimonis dels fills i filles no hereus, que contractessin amb algun menestral de vila-mercat l'aprenentatge d'algun dels fills i, si hi havia diners, destinessin algun altre fill a la carrera eclesiàstica. Una possible solució per als cabalers era restar a la llar familiar (els oncles concos) aportant-hi força de treball. De totes maneres, l'equilibri de l'explotació reposava en una relació proporcional entre la superfície de terra conreable i la força de treball disponible. Això vol dir que, donada la limitada elasticitat de les explotacions, els fadristerns en general no podien quedar-se.

El costum dotal

Heretament i llegítima, hem vist, s'atorgaven generalment en previsió de matrimoni perquè, precisament sobre l'un i l'altra es constituïen el dot (o dot femení) i l'esponsalici o escreix (dot marital). El dot era l'aportació de béns, finques o diners que la muller feia al marit en ocasió del matrimoni per tal d'ajudar a les despeses de la nova família que es proposaven constituir. De fet, generalment, el dot l'aportaven els pares de la núvia i el rebia el marit o aquest i els seus pares.

Els mecanismes de constitució d'una nova família pagesa queden reflectits en un seguit de documents notariaus el primer dels quals és l'instrument dotal (LALINDE, 1963). De la lectura d'aquest tipus documental, se'n poden destacar cinc punts. En primer lloc, el primer acte públic de constitució de la parella es fa davant del notari, sens dubte perquè el que les famílies implicades (la de la noia i la del noi) s'hi juguen és de gran valor material. Segon, davant del notari donen forma al compromís d'esposalles o prometatge de noces, acte previ al matrimoni en el qual els futurs cònjuges es prometen en casament. Tercer, és possible que el compromís d'esposalles es pogués materialitzar en un document específic, però, de fet, aquesta formalitat devia obviar-se, ja que el que tenia valor eren les donacions (dot i esponsalici) que, per escrit, s'intercanviaven o es prometien intercanviar les parts i que les obligaven. En aquesta època ja era freqüent la redacció d'un document marc o global, els capítols matrimonials, en el text dels quals s'incorporava el text de l'escriptura de constitució del dot i la de

l'esponsalici. Quart, l'instrument dotal comporta per si mateix la promesa de matrimoni de part de la noia, i la reciprocitat de part del futur marit, que, en el mateix acte, fa instrument dotalici (esponsalici) rebent la noia i el seu dot i donant-li al seu torn l'esponsalici o escriu, és a dir, la contrapartida del dot femení. Aquest escriu es fixava en funció del dot aportat per la noia i, en general, a Barcelona i al territori d'influència barcelonina corresponia a la meitat del dot femení. Aquesta donació també es considerava com el preu de la virginitat femenina, com demostren explícitament els documents: *facio vobis augmentum sive donationem ratione virginitatis vestre*. En tot l'afer matrimonial els homes (pares, promès i marit) sembla que portin la iniciativa, i les dones queden relegades a una actitud passiva: "suportant honorablement el matrimoni" com s'acostuma a dir en els documents d'esponsalici. En cinquè lloc, els compromisos escrits davant de notari i testimoni són fermes i s'ofereixen avaladors i es jura davant els Evangelis. La noia renuncia, al seu torn, a fer cap reclamació sobre l'herència en concepte de llegítima, donat que es considera inclosa dins el dot. El muntant i modalitat de les donacions varia segons les èpoques, el nivell econòmic de les famílies implicades i la capa social dels que l'acorden. Es poden resumir en: el dot d'una noia de família pagesa mitjana i benestant al Vallès era de 600 sous el segle XIII; quasi 800, el XIV; cap als 1.000 el XV, fins a assolir els 1.500 el XVI. En poder adquisitiu aquest diner representava de 4.000 a 6.000 litres de blat, la ració frumentària d'una persona durant 8 o 12 anys. Finalment, la benedicció davant de l'Església serà la darrera formalitat que permetrà començar a executar els compromisos econòmics acordats.

El matrimoni a pagès era, doncs, una transacció econòmica entre famílies, que es donaven garanties escrites de compliment de l'acordat. A la vegada, era una forma necessària per a reproduir la força de treball de les explotacions i el dot era la fórmula emprada per a expel·lir els cabalers i les cabaleres cap a fora del mas a fi de fer-hi lloc a la nova família que l'hereu creava. De fet, els dots de 1.000 i 1.500 sous eren autèntiques hemorràgies, importants per les cases rurals que havien de pagar-les, però era el preu per a garantir el sistema de l'hereu.

El mas com unitat d'explotació

Els masos analitzats com a paisatge i unitat d'explotació, font de rendes i drets senyorials i empresa pagesa, constitueixen una part essencial del patrimoni familiar.

Els masos del segle XIII

El 1266, Pere Vidal i Arnau de Vilardell, domers de Sant Pere de Vilamajor, per ells i per tots els seus successors, donen en emfiteusi a Pere Ferrer, a la seva muller Guillema i als seus descendents, a perpetuïtat, el mas de Vilamajor, on ja viuen amb el verger contigu, dues peces de terra properes al mas, unes cases de la sagrera, una feixa que és al costat de la Cova de Pont, i una altra que és prop del torrent *Surdum* i, en general, totes les tinences i pertinences del mas, més una borda dita Pont, amb dues peces de terra que li pertanyen. Els domers ho donen íntegrament als Ferrer, a la seva progènie i posteritat, perpètuament, en emfiteusi, de manera indivisible (*in perpetuum in emphiteosim et indivisibiliter*) sota aquesta forma i condició: que el matrimoni Ferrer i els seus descendents siguin homes propis i solius de l'esmentada església, i dels seus domers (*vos... et tota proienes vestra sitis proprii homines solidi et liberi dicte ecclesie et suorum*

epdomedariorum); que facin residència al mas (*residenciam facientes in manso predicto*), al servei i fidelitat de l'Església i dels seus domers; que obeeixin les seves requisicions; que mai elegeixin altre senyor que l'Església i els seus domers; que quan el pagès del mas vulgui casar-se pagui una lliura de pebre per la ferma d'esposalles que els domers faran; i que cada any per Nadal paguin 6 sous i 2 diners pel mas i les seves pertinences, i setze diners i un parell de capons per la borda i les seves pertinences, i, en la festa dels Sants Pere i Feliu, una mitgera d'ordi a mesura de Granollers. A canvi, els domers prometen als Ferrer que ho podran tenir tot en pau. Els establerts, per ells i els seus successors, declaren rebre les cases i terres en la forma i condicions estipulades, i per a més fermaça, posen les mans entre les mans dels domers, i així fan homenatge manual a Déu, a Sant Pere i als domers, als quals prometen fidelitat perpètua i justa observança de tot l'acordat:

*mitentes manus nostras infra vestas de presenti facimus homagium manuale Deo et beato Petro predicto et suis epdomedariis in perpetuum et bona fide promittimus nec et semper perpetuo observare et complire ea omnia que in isto instrumento plenius continentur*¹.

Aquest establiment, a diferència de quasi tots els que coneixem dels segles XI-XIII, inclou, com veiem, una prestació d'homenatge. És clar que l'establiment o renovació d'establiment d'una explotació completa del tipus del mas, amb la fixació de dependències reals i personals dels seus tenents, ha de comportar l'exigència d'unes garanties escrites i simbòliques que potser no s'exigeixen en els establiments de peces de terra i altres béns de menor importància. No obstant això, aquest acte d'homenatge servil no acostuma a incloure's en les escriptures d'establiment, potser perquè els notaris o escrivans el consideraven impropï de l'emfiteusi i, per tant, es materialitzava i escripturava a part. En qualsevol cas, aquí veiem que els Ferrer, que ja habitaven el mas d'abans, obtenen per aquesta escriptura una garantia de possessió perpètua de l'explotació familiar al preu, això sí, de fixar, i per tant garantir, el pagament perpetu dels censos establerts, que no sabem si són diferents dels que ja pagaven. La possessió a perpetuïtat és característica de l'emfiteusi, i l'escrivent, el prevere Guillem Berald, va anotar *damus in emphiteosim*, però el document no sembla ser una emfiteusi pura. Hi manquen referències al dret de l'establert a poder alienar el mas i la terra, clàusules que, en canvi, sí són presents en els contractes agraris del cartulari del monestir de Sant Cugat els segles XI i XII. En conseqüència, també hi manquen drets de l'establiment com són els lluïsmes (terços o foriscapis) i la fadiga. No hi ha tampoc cap pagament d'entrada, que és una pràctica ja habitual a l'època, fins i tot en les renovacions d'establiment. Per contra, s'imposa als establerts una obligació de residència, és a dir, un lligam amb la terra, i una vinculació personal als domers, que va més enllà de les relacions emfitèutiques, vers la servitud. Però tenint en compte que les càrregues rendals no eren gaire elevades, l'estabilitat en la possessió del mas i de la terra i la cristallinitat de les relacions socials agràries (un determinat nivell rendal) podien convenir a les dues parts. Això devia ser així, però sorprèn una mica que els domers es conformin a dir que els Ferrer i els seus descendents residiran al mas. Altres haurien fixat, fins i tot, les condicions de transmissió de la tinença: el sistema de l'hereu.

Les condicions econòmiques d'aquest establiment (6 sous i 2 diners l'any pel mas i les seves pertinences; 16 diners i 1 parell de capons l'any per la borda i les

¹ ADB, Pergamins SPV, desembre del 1266

seves pertinences, i una mitgera d'ordi anual –uns 55/69 litres a Girona– (ALSINA et alii, 1990) no són gaire diferents de les que el 1270 va imposar el prevere Cervià, rector de la confraria de Santa Maria Magdalena, quan va donar en emfiteusi i establir a perpetuïtat Joan Teixidor i la seva dona Ermessenda en una masoveria de Sant Martí de Mosqueroles (Fogars de Montclús), amb totes les seves pertinences i tinences. Els Teixidor hauran de satisfer cada any per Nadal als preveres de Mosqueroles i a la confraria un cens de 6 sous i un parell de gallines, i no podran proclamar cap més senyor que l'establient i els seus successors i l'esmentada confraria. Fins aquí són més o menys les condicions imposades als Ferrer pel mas de Vilamajor el 1266. Les diferències estan, d'una banda, en el fet que els Teixidor van haver de satisfer un dret d'entrada de 20 sous, i, de l'altra, que no foren sotmesos a servitud sinó que reberen la masoveria amb el dret de fer-ne el que volguessin respectats els drets del senyor².

Els masos del segle XIV

Tanmateix, les servituds ja estan ben presents al Vallès des dels segles XII i XIII (AVENTÍN, 1990) referides sempre o quasi sempre a la pagesia dels masos. Per això no és d'estranyar que reapareguin en establiments de masos, a partir del segle XIV. El 1302, Elisenda, vídua del senyor Guillem de Tagamanent, i el seu fill Guillem, acompanyat de la seva dona, donen i estableixen Astruch de Pelfort i la seva dona Elisenda i els seus i a qui ells vulguin a perpetuïtat en el mas Fàbregues, de la parròquia de Corró d'Amunt, amb les seves pertinences i tinences, i en l'honor del lloc dit Puigpreciosa. L'establiment es fa amb la condició que el Pelfort tingui el mas habitat (*populatum et affocatum*), que en el termini de divuit anys designi un dels seus fills perquè sigui sòlid i afocat en el mas amb tota la seva descendència (*hinc usque ad decem et octo annos primos venturos teneamini facere unum ex infantibus vestris qui sit in dicto manso solidus et affocatus cum omni progeniei*) i, si aquest fill faltés, passats els divuit anys, que sigui Astruch Pelfort qui es faci home propi, sòlid i afocat dels Tagamanent amb la descendència que després pugui tenir. Les condicions econòmiques són força més dures que en els establiments del període anterior: per Nadal, un cens d'un parell de gallines, un parell de capons i 4 sous; per Sant Feliu d'agost, un cens d'una quartera d'ordi a mesura vella de Granollers, mitja quartera d'espelta a recta mesura i dos octaus de forment de la mateixa mesura; i com a agrer del blat, el vi i l'oli, el cinquè de la collita d'una part de les terres i el sisè de la resta. Com ja és habitual, els establerts no podran proclamar altres senyors més que els establents, els quals, al seu torn, es comprometen a mantenir-los en pau i defensar-los contra tothom en la possessió de la tinença, de tot el qual els Tagamanent donen garantia obligant la totalitat dels seus béns. Finalment, s'afegeix que serà lícit als establerts vendre o alienar a consemblants la cosa establerta amb totes les millores que hi hagin fet, sempre que s'hagi respectat el dret de fatiga de trenta dies dels senyors, i es preservin en totes aquestes coses el cens, l'ager i el domini que pertanyen als Tagamanent. Astruch Pelfort va pagar per aquest establiment un dret d'entrada de 10 sous³.

Finalment, després d'una evolució que ha començat la segona meitat del segle XI, continuat el XII i madurat el XIII, els establiments de masos presenten característiques definitives el segle XIV. El mas esdevé ara la clau de volta de la civi-

² ADB, Pergamins SPV, juny del 1270.

³ Arxiu patrimonial del marquès de Barberà, ref.7-1-1.

lització agrària i l'economia rural a la Catalunya Vella. En l'exemple presentat, un matrimoni, segurament jove i sense fills, és establert en un mas, descrit com una unitat d'explotació agrària completa, amb vocació autàrquica. Per això, segons el text, és format per edificacions del mas, terres de producció cerealística (forment, ordi, espelta), un hort, vinyes, *trileis* (BALARI, 1964), prats, pastures, oliveres, bosc, aigua, recs i dret d'emprar. L'establiment comporta l'obligació de tenir el mas poblat i afocat, és a dir, en plena explotació, i el propòsit que la parella de tenents hi tingui descendència, un dels fills aprengui l'ofici de pagès del pare i al cap de divuit anys, consumat l'aprenentatge, sigui *de facto* designat hereu del mas. Començarà llavors un procés, imaginem que gradual, d'"abdicació" de treballs i responsabilitats del pare envers el fill escollit per ser, en aquell mas, home propi, sòlid i afocat dels senyors directes. El cicle de reproducció de la força de treball així iniciat continuarà en el futur entre els descendents de l'hereu.

Com resulta del tot evident en l'establiment, el mas era per al senyor una formidable font de rendes fixes (en diner, cereal i aus de corral) i, sobretot, proporcionals a la collita (de cereal, vi i oli); d'aquí l'interès de mantenir-lo en ple rendiment. En aquest establiment no hi ha l'obligació dels serveis personals ni mals usos. Hi ha però unes dependències personals i territorials (residència al mas i vinculació als Tagamanent) l'abast de les quals s'ha de desdramatitzar. Si es llegeix bé l'establiment, hom s'adona que ha de ser fruit d'un compromís entre ambdues parts: a canvi de rebre el mas i la terra sobre la qual edificaran la seva família, els Pelfort accepten mantenir l'explotació en funcionament i pagar-ne les rendes. Si ens fixem que la part substancial d'aquestes rendes se satisfà en forma d'agrer (la cinquena i sisena part de la collita) comprendrem l'interès dels senyors a tenir el mas poblat i afocat i a ser els únics senyors d'aquells tenents. Es tracta de controlar i obtenir el màxim rendiment de la seva força de treball. D'això se'n pot dir, segurament, servitud real i personal. I és evident que és una relació de caràcter explotatiu en la mesura en què els tenents, instal·lats al mas, són econòmicament autosuficients, i no necessiten de la família senyorial a la qual, no obstant, hauran de satisfer "perpètuament" les rendes. Dèiem, però, que calia desdramatitzar l'abast d'aquestes servituds perquè els pagesos, d'acord amb allò escrit, sempre podran retenir el dret i llibertat de rompre unilateralment el compromís, és a dir, que havent donat al senyor directe un marge de trenta dies per a comprar la propietat útil del mas, els Pelfort podran alienar-la a qui vulguin de la seva condició social. Estem, doncs, dintre de l'emfiteusi, adaptada, és clar, a les necessitats d'un sistema –el feudal– que aquí ha fet del mas la seva tinença fonamental.

Que l'agrer o renda proporcional a la collita era, en teoria, la més carregosa per al pagès sembla evident: com més s'esforçava a millorar la productivitat del seu treball i a incrementar el rendiment del sòl, més augmentava la taxa de sostracció –la part de producte sostret a cada família pagesa. D'altra banda, en ser la renda a parts de fruits una punció directa i variable sobre la producció, la seva percepció forçava els agents senyorials a immiscuir-se en la vida econòmica de les tinençes per tal de controlar els processos de producció. Tot això no podia fer més que crispar les relacions entre senyors i pagesos, i llastar els esforços dels tenents per millorar la productivitat. Però, sòlidament establerts a les tinençes –establiments a perpetuïtat–, els pagesos tenien un trumfo a la mà en la disputa amb els senyors. El seu domini i control sobre la tinença i el procés de producció era, de fet, més fort i immediat; capaç, diu Bois, d'imprimir una tendència a la baixa de la taxa de sostracció (BOIS, 1976, p. 355). Si això fos veritat, és a dir,

que per frau, ocultació i altres procediments –canvis de conreus–, els pagesos aconseguïen rebaixar la part de collita sostreta pels senyors, podríem convenir que, econòmicament, sota la pell del tenent aflorava a finals de l'edat mitjana el propietari i que, socialment, els senyors s'allunyaven del camp. Els establiments, que com veiem s'adaptaven a les necessitats del sistema social i als necessaris compromisos a què les classes agràries arribaven en el seu desenvolupament, d'alguna manera haurien de reflectir aquesta problemàtica i els canvis en les correlacions de força.

En el sistema de relacions de producció s'està operant un canvi lent, que significativament es manifesta en una reducció de cens, i és difícil no veure-hi, en la tendència, una confirmació de la posició del tenent que esdevé més econòmicament autònom: més amo del seu destí. Si això és així, inversament, hem d'imaginar que els senyors es troben en posició més aviat defensiva, si no en reculada. Veient, potser, minvar la taxa de sostracció i tenint, gairebé segur, problemes per controlar la percepció de les rendes proporcionals a la collita, s'avenen a negociar-ne la conversió en cens fix. Al capítol de les negociacions i compromisos, variables en cada cas, correspondrà la decisió final sobre el nivell del cens, el tipus de producte i la quantitat d'entrada, que pot dulcificar les concessions senyorials.

Si la situació, o millor dit, evolució de la correlació de forces era com la imaginem i la lectura dels documents sembla suggerir, l'impacte de la crisi demogràfica al camp, en fer la mà d'obra més valuosa, per escassa, havia de reforçar la posició del tenent respecte del senyor. Però el senyor, amenaçat per la caiguda de la renda (la minva de la força de treball abaixava el volum de sostracció), podia sentir-se temptat d'abusar de la seva posició política per forçar una ruptura del pacte social: modificar arbitràriament les condicions d'explotació i el nivell de sostracció. La qüestió devia ser el risc d'alteració de la pau social, i, per tant, dels ritmes de producció, que qualsevol modificació del costum podia suposar. Per això es pot suposar que els senyors dels segles XIV i XV van haver d'oscil·lar entre la tendència a fer concessions per mantenir la mà d'obra i el possible de la renda, i la temptació d'incrementar els controls i imposar formes de sobresostracció. Els establiments i renovacions d'establiment d'aquesta època es comprenen millor a la llum d'aquesta problemàtica.

Així entenem l'establiment i donació en emfiteusi que el 1375 fa el senyor Pere de Brull a favor de Pere de Bosc, de la parròquia de Santa Maria de Tagamanent, i als seus i a qui ell vulgui, a perpetuïtat, del mas Aulet amb tots els seus honors, tinences i pertinences, que Pere de Brull té en alou a la parròquia de Sant Muç de Cànoves. La donació en emfiteusi i establiment es fa amb la condició que, en compensació i satisfacció pel foc i la residència personal que haurà de fer al mas (*in emendam et satisfactionem ignis et residencie personalis quem et quam in dicto manso facere debebatis*), i en compensació i satisfacció de tots els drets reals i personals que Pere de Brull percebia dels homes del mas Aulet, Pere de Bosc i els seus successors li paguin cada any per Nadal 4 sous i la quèstia voluntària, segons la quèstia que li satisfan cada any altres homes. I que pel futur –diu el senyor– caiguin i cessin tots els drets reals i personals que per aquest mas es prestaven, i que Pere de Bosc i els seus no siguin homes propis, sòlids, afocats ni de remença dels Brull per raó del mas, ni hi facin foc ni residència personal (*et quod vos nec successores vestri in dicto manso non sitis homines proprii solidi nec affoccati nei nec meorum ratione dicti mansi nec de rehemença nec facere ignem nec residenciam personalem in dicto manso*). El senyor, a més del cens i la quèstia voluntària, reté el dret al terç del preu del valor de la finca,

terç que percebrà per donar el seu consentiment que la finca passi, en cas de venda, del domini del tenent al d'un tercer; estableix que en això no fos lícit proclamar altre senyor més que ell i els seus, i reconeix que, havent-li donat trenta dies per a exercir el dret de fadiga, serà lícit als tenents vendre, empenyorar i alienar a consemblants el mas establert, salvats sempre el cens, la quèstia voluntària, el domini i la fadiga. Per dret d'entrada, Pere de Bosc satisfà la respectable quantitat de 12,5 lliures, és a dir, 250 sous, i Pere de Brull, acte seguit, dóna garanties de possessió perpètua i en pau del mas amb les millores que es puguin fer als ja establerts. Per això obliga tots els seus béns i jura complir el pactat sobre els Evangelis tocats corporalment. Al seu torn, l'establert, Pere de Bosc promet, per ell i els seus, millorar i no deteriorar el mas que rep i satisfer el cens i la quèstia, i, per garantia, posa tots els seus béns i jura damunt dels Evangelis. El document d'establiment s'acompanya, en escriptura a part, del rebut o àpoca de les 12,5 lliures d'entrada⁴.

Dos segles enrera, en ple segle XII, podríem pensar, d'un establiment com aquest, que s'hauria fet o pactat entre un senyor feudal i un dels seus agents o intermediaris. La semblança es basa en dos fets i una impressió: el fet que la quantitat d'entrada satisfeta és forta, el qual cosa indica que el tenent és persona de recursos; el fet que només sigui gravat amb rendes fixes (quan poden, els senyors procuren imposar algun agrer als seus pagesos tenents), i la impressió que l'establert o bé no treballarà directament la terra (la subestablirà) o bé no farà d'ella la seva única explotació. Les dissemblances són bàsicament dues: la migradesa de la renda fixa i la relativa petitesa del bé establert. En efecte, en els contractes agraris del segle XII entre l'abat de Sant Cugat i els seus batlles o similars (SALRACH, 1993), s'observa, d'una banda, que l'abat els estableix en grans conjunts de terres que els batlles hauran de dividir en unitats d'explotació del tipus del mas per a subestablir-hi famílies pageses, i, de l'altra, es constata que habitualment els intermediaris dels senyors són carregats amb rendes fixes més aviat elevades. No podia ser altrament. Ells —els intermediaris— devien imposar rendes parciàries, carregar amb les dificultats de fiscalitzar les collites pageses i mirar de treure profit de la diferència entre les rendes percebudes (les parciàries) i les pagades (fixes).

Ara, dos-cents anys després, la situació deu haver canviat: de baixa a dalt, pagesos i agents senyorials han treballat per retenir en profit propi el màxim de l'excedent; la tendència a la baixa de la taxa de sostracció ha començat a fer els seus efectes sobre l'economia senyorial i la caiguda demogràfica ha precipitat la caiguda de la renda. És lògic que en aquestes circumstàncies els senyors, freturosos de diners, estiguin disposats a resoldre el present ni que sigui hipotecant el demà; és a dir, a establir les terres que les mortaldats despoblen per una quantitat d'entrada forta —si és possible— i una renda baixa, si no simbòlica, si no hi ha més remei.

Una conclusió, si més no provisional, és que el XIV no fou un segle favorable per a la renda. Ho fou el XV?

Els masos del segle XV

De ple segle XV tenim un altre establiment fet per un Tagamanent, potser fill de l'anterior. El 1444 Jaume de Tagamanent, cavaller de la vila de Granollers, senyor directe i alodial del mas Carbonell, de la parròquia de Sant Mamet de Corró

⁴ Arxiu patrimonial del marquès de Barberà, ref. 7-2-19

d'Amunt, lloa, aprova, ratifica, confirma i de nou estableix la pagesa Eufrasina, dona de Pere Artimbau, hereva i propietària del mas Carbonell, en la possessió d'aquest mas amb les seves terres, honors i possessions. El mateix document serveix per a commutar el cens de 50 sous i totes les intesties, eixorquies, cugucies, redempcions d'homes i dones, fermes d'espoli i altres mals usos degudes pels pagesos del mas per un únic cens anual de 30 sous, a satisfer-ne la meitat per Nadal i l'altra meitat pels sants Pere i Feliu d'agost. Com és de rigor en els establiments emfitèutics, Jaume de Tagamanent afegeix que, acomplert el termini de trenta dies per a exercir el seu dret de fadiga, serà lícit als pagesos del mas Carbonell vendre i alienar la tinença, salvats, sempre, el cens de 30 sous, el domini i la fadiga. Per a més garanties de continuïtat de l'explotació, s'afegeix, però, que els pagesos no podran rescindir unilateralment aquest compromís, i que només els serà permès d'abandonar el mas si prèviament n'han designat hereu hàbil i suficient que el tingui habitat i afocat i hi faci residència. Segueixen les llargues, retòriques i reiteratives fórmules notariales, els juraments i hipoteques que donen garanties de bon compliment a les parts contractants. L'entrada satisfeta fou de 5 sous⁵.

A mitjan segle XV seguim com estàvem a finals del XIV. La renda, perjudicada per la caiguda de la mà d'obra, continua reculant. El document, de conversió d'una tinença servil en tinença emfitèutica, resulta prou eloqüent. Per al senyor de Tagamanent deu ser difícil mantenir les terres en explotació, garantir la reproducció de la força de treball i evitar les fugides. Per aconseguir-ho està disposat a fer concessions. El mas Carbonell, potser a causa de les passades mortaldats, ha quedat sense hereus varons i ha passat a mans d'una pagesa. El seu matrimoni amb un pagès fadrister –suposem– haurà servit per aportar al mas la força de treball necessària per a garantir el conreu. No obstant això no consta que el matrimoni tingui fills encara, i menys en edat de treballar. L'esforç que Eufrasina i el seu marit, tots sols, hauran de fer és, doncs, considerable; d'aquí el temor, expressat en forma de prohibició en el document, que vulguin anul·lar el compromís i abandonar el mas. El desig del senyor, expressat com a mandat, és que la parella tingui fills i n'esculli un com a hereu que tingui el mas habitat i afocat i hi faci residència. En l'ordre de preocupacions del senyor sembla clar que el fet de mantenir el mas habitat i les terres en conreu passa al davant de la sostracció mateixa. Efectivament, és clar que, per mantenir el primer, Jaume de Tagamanent cedeix en el segon: el cens passa de 50 a 30 sous i els mals usos són completament abolits. No és pas poca cosa, i no es pot dir que els 5 sous d'entrada rescabessin el senyor de tantes concessions. Perquè resulta evident que rebaixar el cens en 20 sous és molta rebaixa i renunciar als mals usos implica renunciar a importants mecanismes de control sobre la força de treball, la seva reproducció i la transmissió de la tinença, i a ingressos gens menyspreables. Quaranta-dos anys més tard, la Sentència Arbitral de Guadalupe els abolirà a canvi d'un preu de redempció de 60 sous imposit amb forma de cens amb un interès del 5% (VICENS, 1978, pp. 259 i 340). És clar, finalment, que per canviar de manera tan radical el nivell i les condicions d'explotació d'una família de tenents era necessari redactar un nou contracte agrari, i el fet no és insòlit. Ben al contrari, en diferents llocs de Catalunya es produeixen a la mateixa època conversions de tinences servils en emfitèutiques i renovacions d'establiment amb canvis en les modalitats i el nivell de la sostracció (CUVILLIER, 1968, pp. 91-100; GOLOBARDES, 1970, pp. 185-194; FREEDMAN, 1991, pp. 167 i 174-175).

⁵ Arxiu patrimonial del marquès de Barberà, ref. 7-9-27

Que els senyors del selges XIV i XV es trobaven impossibilitats de mantenir el volum de producció de les seves terres i, per tant, el volum de sostracció, és evident. Qüestió més delicada és esbrinar la resposta senyorial a la crisi, amb el tracte donat a la pagesia. Una resposta seria que els senyors, aparentment, van rebaixar el nivell i les condicions d'exploració de la pagesia. L'explicació es troba en el mercat de l'oferta i demanda de força de treball, que s'havia tornat més favorable als pagesos que als senyors. Però el senyor era detentor d'una força política amb la qual podia intentar forçar els termes del mercat quan li eren desfavorables. A la Catalunya Vella, aquest camí –el de la reacció– hauria estat amb preferència el seguit pels senyors que haurien ressucitat prestacions i mals usos ja caducs (VICENS, 1978; FREEDMAN, 1988). En aquest sentit la fase de màxima expansió de les servituds a Catalunya correspondria al període posterior a la Pesta Negra, la qual cosa seria la causa directa de la revolta remença (FREEDMAN, 1992). Val a dir que, amb la documentació del Vallès amb què treballarem, no podem corroborar aquesta opinió sinó més aviat al contrari. És cert que les servituds, els mals usos i la remença els tenim més documentats després dels volts de 1350 que no pas abans, però no és menys cert que, en una bona part dels casos, quan ens apareixen, és justament per ser abolits o redimits. Potser podríem concloure que la reacció senyorial va prevaler sobre les concessions i el compromís en unes comarques de la Catalunya Vella, com la Garrotxa i el Baix Empordà, però no en altres, com els dos Vallès. Així s'explicaria que l'epicentre de la revolta remença se situés al nord, encara que, com se sap, també acabés afectant el Vallès, sobretot en la fase final. És clar, dintre d'aquest marc general, segurament també s'hauria de fer distinció entre el tracte més dur que els senyors devien donar a les capes mitjanes i inferiors de la pagesia, i el tracte més selectiu reservat a l'elit (GOLOBARDES, 1970, p. 193; HILTON, 1985, pp. 149-151).

Així, doncs, hi va haver una tendència a l'increment o a la disminució de la taxa de sostracció? Ens sembla que la qüestió no es resol a base de reduir la problemàtica als termes reacció/concessió o compromís. Econòmicament és més matisada. A Navarra (BERTHE, 1984, pp. 594-602), la monarquia, no volent admetre una disminució dels seus ingressos fiscals i senyorials, a mesura que disminuïa la població, feia tributar més els supervivents. El país entrà llavors en una dinàmica de crisi persistent i galopant. A Normandia (BOIS, 1976, p. 359), també es constata un increment de la pressió senyorial i reial, però aquesta s'acompanya d'una alça de la productivitat del treball per replegament sobre les millors terres, progrés de la ramaderia, reestructuració de les explotacions, eliminació de les explotacions menys eficients, etc. D'aquí ve que, malgrat les aparències, la pressió senyorial seria un factor decisiu de progrés. Al Vallès hi ha indicis per a sospitar que l'evolució podia haver estat similar perquè, si bé hi ha establiments, com l'acabat de comentar del 1444, que semblen mostrar una reducció de la càrrega impositiva per unitat familiar i d'explotació –baixa de la taxa de sostracció– n'hi ha d'altres que, acusant les mateixes preocupacions senyorials i cedint, de fet, en la qüestió de la taxa per unitat d'explotació, porten a un increment per unitat familiar. Almenys alguns establiments sembla que es poden interpretar d'aquesta manera: els senyors, alarmats per la disminució del volum de les seves rendes i la pèrdua de conreus, acudeixen als pagesos supervivents perquè, en el possible, els rescabalin de les pèrdues. El compromís –que no reacció– consistirà a establir-los en masos abandonats que podran afegir a les velles explotacions a canvi de rendes relativament moderades. Així, els pagesos tenents pagaran més que abans –increment de la taxa de sostracció– perquè pagaran per les explotacions velles, que ja tenien, i per les recentment agrega-

des, però, evidentment, pels masos incorporats no satisfaran pas la totalitat de rendes que satisfieien els tenents desapareguts. Certament, el compromís alenteix el ritme de caiguda de la renda –volum de sostracció– durant la crisi, però no l’evita. Per contra, el pagès benestant hi guanya perquè, encara que paga més renda que abans, incrementa la productivitat del seu treball i obté més volum de producte perquè té més i millors terres.

L’impuls que van donar els pagesos emprenedors, supervivents de les passades mortaldats, a les explotacions, tant a Catalunya com a la major part d’Europa occidental, durant la segona meitat del segle XV, va permetre la represa de la producció i segurament es van estroncar les desgràcies de la renda. Els senyors directes, segurament, havien pensat a explotar directament els masos, però, la lògica de la situació econòmica no els era encara prou favorable: estaven massa lluny per a supervisar correctament el treball dels jornalers, i l’empenta de la represa demogràfica, tot just iniciada, no era prou forta encara com per determinar una baixa sensible dels salaris i una puja prou important del preu del blat. Així doncs, es pot pensar que al Vallès, a l’igual que en altres zones d’Europa, com el Bordelais, el Llenguadoc, i la Normandia, la segona meitat del segle XV fou encara més favorable a l’alta i mitjana pagesia (que reconstruïa i ampliava explotacions), és a dir, a les tinences, que no pas als dominis o reserves (l’explotació senyorial directa) (BOUTRUCHE, 1963; LE ROY LADURIE, 1969; BOIS, 1976). Llavors, segurament, els senyors començaven a arrendar més a gust que abans perquè creixia la demanda pagesa de terres i amb ella cessaven les desgràcies de la renda i milloraven els ingressos senyorials. És clar, no devia ser possible –almenys de moment– tornar a les feixugues rendes a parts de fruits de l’ordre del cinquè i el sisè de la collita, com en ple segle XIII, però es podia fer una adequada combinació de censos fixos, no pas simbòlics (2,5 quarteres de forment són 112 litres de bon blat –calculem sobre la base de la quartera vella de Granollers de 44,8 litres–), amb una bona quantitat d’entrada (4 pacífics = 4 lliures = 80 sous), de la qual en resultessin unes condicions econòmiques més avantajoses que abans per al senyor.

Amb la represa, la terra puja de valor, i el mas ampliat es reafirma com a unitat d’explotació protagonista del creixement. Alimenta famílies pageses que es multipliquen i, amb les seves rendes, torna a omplir els graners i permet la recuperació de senyors i ciutadans rendistes. Les vicissituds passades han provocat, però, canvis en les superfícies de les explotacions: aprofitant les mortaldats, els supervivents han abandonat terres mediocres i han incorporat camps i parcel·les millors. Potser també han deixat caure rendes o els senyors n’han imposat de noves. El cas és que, per les dues bandes, hi deu haver una sensació d’inestabilitat jurídica que es vol superar. Res d’estrany, per tant, que, com més va, més proliferin arreu de Catalunya Vella les cartes precàries, dites “renovacions d’establiment”. Els senyors hi devien buscar la garantia de les rendes, i els pagesos la seguretat de la possessió del mas i la terra, i tots dos una renegociació de la naturalesa de les obligacions tributàries (renda-producte o renda-diner o renda-treball?) i del grau d’explotació (el nivell de la renda) que sovint devia traduir-se en la conversió de rendes proporcionals a la collita en censos fixos. Potser per tot això els documents, ara, són molt més precisos que els establiments precedents quant a la descripció dels censos i dels components territorials de les explotacions; des d’ara ja no és tan excepcional l’esment de les mides dels camps. Sobretot és de destacar que, en general, les peces de terra de cada mas són descrites una per una, amb les seves afrontacions i, a vegades, amb les mides i càrregues que han de suportar. Això –pensem– ha d’obeir a dues raons: la pri-

mera és que, un cop superada la gran crisi baixmedieval, es fa molt notòria la importància dels components territorials del mas; i la segona, que el major dinamisme del mercat de terres ve donat pel gran retrocés de les servituds, que no impedié però sí frenaven la circulació de les peces de terra. A partir d'ara, més que abans, els pagesos dels millors masos compren, venen i estableixen. L'objectiu deu seguir essent combinar de manera òptima la força de treball del mas amb les necessitats de treball de les seves terres, però també –i això al segle XVI és més visible que a finals del XV– seleccionar millor les terres en funció dels tipus de conreu i la proximitat al mas. És clar, per facilitar aquestes transaccions internes, més que abans, ara s'indicarà la renda per peça de terra; així, en cas d'alienació de peces soltes, els drets del senyor restaran més preservats.

Els pagesos i el mercat

Un cop perfilades les estructures d'aquesta societat rural catalana baixmedieval, i després d'haver assajat de mostrar la lògica que movia les accions de senyors i pagesos envers les formes de possessió de la terra (els masos) a través dels establiments, en darrer lloc ens interessarem per la seva dinàmica, partint del principi que els béns rurals circulen, canvien de mans a canvi de diner, rendes i treball. Això vol dir que hi ha un mercat, que, com el mercat de cada sistema social, funciona regit per les seves pròpies lleis.

Per als pagesos, el mercat era necessari per dues raons: vendre per pagar i vendre per comprar. És a dir, era necessari per transformar una part de la collita en diner per a pagar la renda i els impostos fixats en moneda; era necessari per a vendre una part de la collita que permetria comprar aquells productes que els pagesos no produïen.

Si reflexionem un instant, veurem, però, que una part important dels pagesos anava al mercat obligada per la renda i el fracàs de l'ideal d'autosubsistència (BHADURI, 1987). Això significa una mena de relació forçada i irregular amb el mercat, que, poc a poc, mina les estructures i la forma d'actuar tradicional de la pagesia. Quan les dificultats (renda, endeutament) obliguen a incrementar les vendes del pagès al mercat, comença un procés en espiral: cada vegada més el pagès escolta les indicacions dels comerciants, modifica l'estructura dels cultius i dedica una part més gran de la producció al mercat. Finalment, el mercat serà un element diferenciador entre la pròpia pagesia en tant que classe social, i una vegada produït, cada sector pagès mantindrà un tipus de relació diferent amb el mercat. Els *petits*, amb terra insuficient, estaran sempre per sota del nivell d'autosubsistència. La seva relació amb el mercat serà sempre forçada: estaran obligats a vendre força de treball i comprar producte, i això sempre en mal moment (vendre a baix preu i comprar car), els anys de fams. Els *mitjans*, amb la terra justa, estan al nivell de l'autosubsistència i en posició feble a causa de l'oscil·lació de les collites: els anys favorables compren poc al mercat i a baix preu, però els anys de fams, tenen poc producte per vendre i molt per comprar, i molt car. D'aquesta manera comença per aquest sector l'endeutament. Els *grasos* acumulen terra, tenen excedent, estan per sobre del nivell d'autosubsistència, i en posició de força respecte del mercat. Molt oberts a aquest, són calculadors i guanyen amb els preus el que no poden guanyar encara amb els rendiments i la productivitat. Amb el diner paguen mossos (jornalers) i poden pagar dots elevats, comprar terres, bestiar i censals.

La dinàmica d'aquest mercat va ser molt important a partir del segle XIV, i en

ell s'observa, durant els segles XV i XVI, que les compravendes de terres tenen a superar en nombre i freqüència els establiments, és a dir, els contractes agraris. Pel que fa a la formació dels preus de la terra i la seva evolució, s'ha de posar en relació no solament amb les magnituds de l'oferta i la demanda, sinó també amb les condicions econòmiques de possessió del sòl (*la renda*), la mida de les peces venudes quan es pot disposar de mesures de superfície (AVENTÍN, 1996), la possible marxa de la productivitat del treball i, sobretot, les motivacions personals de venedors i compradors: vendes desesperades per necessitats d'autosubsistència, compres necessàries per equilibrar les mides de les explotacions i la força de treball, i les adquisicions d'acumulació.

El mercat de rendes: endeutament i inversió

L'activa participació de la pagesia en aquest mercat mostra la vocació rendista dels sectors mitjans i alts de les comunitats rurals, i alhora indica el camí seguit per una part dels excedents de la pagesia benestant. La relació entre el preu satisfet i el cens adquirit acostumava a ser relativament desfavorable al preu (això, dit des de la nostra òptica del present). Ens referim al fet que s'acostumaven a satisfer quantitats relativament elevades per l'obtenció de censos comparativament baixos, segurament perquè el comprador posava la visual més en la perpetuitat i seguretat de la renda que en el seu valor, la qual cosa potser és un fenomen de mentalitat feudal. El destí d'aquests censos era elevar i assegurar el nivell de vida dels adquirents, disminuir les fatigues del treball i assajar de garantir la salvació instituint misses aniversari.

Les famílies amb un balanç negatiu (o simplement necessitades de diner) i les famílies amb balanç positiu, van emergir conjuntament a nivell de les fonts de principis del segle XIV, en el moment que es va desenvolupar en el medi rural el mercat del diner sota la fórmula de compravenda de pensions censals o censals morts. Es tractava d'una mena de venda de rendes o pensions en diner a un preu determinat al qual acudien tant inversors com endeutats. La relació preurenda era el *for*, o interès, que a Catalunya, en aquesta època, oscil·lava entre el 5 i el 7,14%.

Aquesta forma dominant de crèdit a pagès, des del segle XIV, era molt més plàstica que la simple compravenda de censos emfitèutics; el censal mort permetia la col·locació d'una part important dels estalvis de la pagesia benestant en forma d'inversions a fora de la pròpia explotació. També oferia a les economies pageses més fràgils un sistema per a consolidar i unificar deutes en un intent de fer-los manejables i absorbibles. A aquest mercat del crèdit, que involucrava les pròpies comunitats pageses com a tals, apressades per la fiscalitat reial, hi acudien tots els sectors socials. Era punt de contacte entre el camp i la ciutat, raó de ser (en part) de la vila-mercant, canal de penetració del capital mercantil i financer en el medi rural, i sofisticada fórmula de sobresostracció, emprada pels senyors que hi invertien una part del diner procedent de la monetarització de la renda territorial i dels ingressos jurisdiccionals.

Així, en resum, per a la pagesia benestant, s'oferia un ventall de possibilitats que es dosificaven i combinaven en funció de les conjuntures (de la marxa dels mercats de productes, terra, treball, diner i renda), dels cicles familiars i de les estratègies de cada unitat econòmica pagesa, i que es concretaven a establir i subestablir, fer precàries legalitzant l'ampliació d'explotacions, negociar reduccions *ad censum certum*, arrendar rendes senyorials, comprar terres, adquirir censos i invertir en la compra de pensions censals. Inversament, per a la pagesia més

feble, quan no aconseguia equilibrar l'actiu i el passiu, s'oferien diverses possibilitats, entre les quals el recurs al crèdit popular, que, segons sembla, funcionava a l'empara d'institucions pietoses i hospitalàries. No obstant això, a finals de l'edat mitjana i principis de la moderna, un sector de la pagesia va entrar en un procés d'endeutament immaneuable, que la va obligar a efectuar vendes desesperades de pensions censals, terres i, segurament, treball fins a perdre la propietat o domini útil de les seves explotacions.

Mercat, mas, família: un balanç

La pagesia tradicional, hem vist, és dinàmica: unes explotacions equilibren balanç; altres, més fràgils, no assoleixen el nivell d'equilibri, i, unes terceres, més ben dotades, obtenen superàvit. A partir d'aquestes situacions, que generalment es poden explicar per la incidència de les conjuntures sobre un conjunt de variables particulars, es produeixen respostes diferents que generalment passen per la participació de la pagesia en el mercat, concepte abstracte amb el qual definim tota l'esfera d'intercanvis de béns i valors materials: producte, treball, diner, renda i terra. Aquests intercanvis s'efectuen de manera primària a l'interior de la comunitat, entre veïns, i, de manera més evolucionada, a la imprescindible vila-mercato o burg.

El mercat de productes esdevé una necessitat, és el lloc on és possible transformar una part del producte brut en moneda per a poder pagar la renda en diner i l'impost. És també una institució parcialment reguladora de l'economia pel fet que els productors directes se n'havien de servir per ajustar necessitats i possibilitats. Adquirien en el mercat el que els faltava a base de vendre-hi alguna cosa, que no anomenem "excedent" pel fet que som en una economia domèstica d'autoconsum forçosament elàstic. La freqüentació forçada i irregular del mercat desgasta el que en principi era un sistema de producció per a l'ús i hi introdueix la pràctica d'orientar una part de la producció per al canvi. Així, el que seria una economia natural d'autosubsistència es va transformant, poc a poc, en una economia monetària i comercialitzada.

La vila-mercato, necessària per al desenvolupament de l'economia rural en el sistema feudal, serà també l'anella bàsica d'un procés de distribució i intercanvi desigual entre el camp i la ciutat, i, al mateix temps, un element que ve a aprofundir les diferències a l'interior mateix del camp, en la mesura que l'elit pagesa, arrendadora de rendes i compradora de censos i censals, sap relacionar-se millor que la resta de la pagesia amb aquest mercat.

Les trajectòries divergents de la pagesia s'evidencien quan els préstecs al consum comencen a esdevenir deute immaneuable, i els pagesos afectats tenen encara patrimoni i avals per mirar de consolidar el deute convertint-lo en censal mort. En aquest punt s'observen bé les estratègies dels dos sectors pagesos. Per als que han entrat en procés d'endeutament, el recurs al crèdit sota la forma de censal mort és un intent de frenar la davallada i evitar la venda de patrimoni. Per als que tenen excedents monetaritzats, el mercat del censal mort és un sistema per a invertir els estalvis, obtenir renda per a millorar el consum, assegurar el futur i guardar profitosament el diner en espera de la conjuntura i el moment familiar propici per eixamplar explotacions.

Finalment, a pagès, tots els mercats descrits estan interrelacionats, però el de la terra és essencial. En funció de les potencialitats econòmiques de cada explotació, el mercat a pagès era equilibrador per a uns i desequilibrador per a altres

i, en tot cas, ja feia la funció de regulador i ajustador de l'economia que li és propi en tot sistema social. Ho feia, però, d'acord amb la lògica del sistema considerat. Els preus de la terra, per exemple, serveixen generalment correspondència i proporcionalitat entre ells, però sembla observar-se també una tendència a l'increment dels preus de les superfícies petites potser perquè el valor de la terra no depenia tant del rendiment del sòl com de la garantia de supervivència que la terra semblava atorgar al seu posseïdor.

Per al pagès, la terra no era una mercaderia de la qual volgués despendre's si no era forçat per les circumstàncies, pel fet de ser garantia de supervivència. Per això, posat a haver de vendre per imperiosa necessitat (sostre insuperable d'endeutament, fam), la seva voluntat serà la de vendre per un preu que, en el possible, li asseguri aquesta supervivència. Aquesta situació el porta a donar a la seva terra un valor superior al que li donaria el pagès gras, que treballa amb jornalers. En resum, en la venda de terra, el petit pagès hi aplica una avaluació personal que tendeix a elevar-ne el preu, però el mecanisme d'endeutament sembla com posat a punt per les forces econòmiques emergents amb el propòsit de posicionar-lo en una situació de compulsió que l'obligui a entrar en el mercat de terres i vendre-hi per preu inferior al de l'avaluació personal. Per al pagès mitjà, que compra i ven, la parcel·la de terra tindrà un preu en correspondència amb la seva necessitat d'adaptar la superfície de l'explotació a la força de treball familiar, que canvia cíclicament. En darrer terme, per al cabaler sense herència de la Catalunya Vella, la parcel·la té el valor de ser el punt de partida del seu arrelament al poble i alhora li ofereix la possibilitat de crear el seu propi patrimoni familiar.

Bibliografia

ALSINA, C., FELIU, G. MARQUET, LL. (1990); *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona.

AVENTÍN, M. (1990); *Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*, AUSA, Sabadell.

AVENTÍN, M. (1996); *La societat rural a Catalunya en temps feudals*, Columna, Barcelona.

BALARI, J. (1964); *Orígenes històrics de Catalunya*, 2 volums, Sant Cugat del Vallès

BERTHE, M. (1984); *Famines et épidémies dans les campagnes navarraises à la fin du Moyen Âge*, 2 volums, París.

BHADURI, A. (1987); *La estructura económica de la agricultura atrasada*, Mèxic.

BOIS, G. (1976); *Crise du féodalisme*, París.

BOUTRUCHE, R. (1963); *La crise d'une société. Seigneurs et paysans du Bordelais pendant la Guerre de Cent Ans*, París.

CUVILLIER, J. P. (1968); Les communautés rurales de la plaine de Vich (Catalogne) aux XIII et XIV siècles, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IV, París.

CUVILLIER, J. P. (1969); La population catalane au XIe siècle. Comportements sociaux et niveaux de vie d'après les actes privés, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, V, París, pp. 159-185.

FREEDMAN, P. (1988); *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Barcelona.

FREEDMAN, P. (1991); *The Origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia*, Cambridge.

FREEDMAN, P. (1992); Sainteté et sauvagerie deux images du paysan au Moyen Age, *Annales ESC*, maig-juny, París.

GOLOBARDES, M. (1970); *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana fins el segle XV*, 2 volums, Peralada.

HILTON, R. (1985); *Class conflict and the crisis of feudalism. Essays in Medieval Social History*, Londres.

LALINDE, J. (1963); Los pactos matrimoniales catalanes, *Anuario de Historia del Derecho Español*, XXXII, Madrid, pp. 133-266.

LE ROY LADURIE, E. (1969); *Les paysans de Languedoc*, Flammarion, París.

SALRACH, J. M. (1993); Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X-XII, *Acta històrica et archaeologica mediaevalia*, 13, Barcelona.

TERRADAS, I. (1984); *El món històric de les masies*, Barcelona.

VICENS VIVES, J. (1978); *Historia de los Remensas (en el siglo XV)*, segona edició, Barcelona.